

СТРАТЕГІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ УЧАСНИКАМ БОЙОВИХ ДІЙ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ

STRATEGIES OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL HELP FOR PARTICIPANTS OF BATTLE OPERATIONS IN MODERN UKRAINIAN CONDITIONS

Специфіка соціально-реабілітаційної роботи з учасниками бойових дій є недостатньо вивченою, особливо щодо розроблення ефективних стратегій програм та їх експертної оцінки, тому метою статті є аналіз типізованих проблем військових, які повернулися з війни, а також розгляд психологічних реалій їхньої реабілітації. Зазначено, що реабілітаційна допомога колишнім військовим не має обмежуватися тільки медичною та фінансовою підтримкою, адже має передбачати також комплексну психологічну допомогу та соціальну реабілітацію. Встановлено, що основними психологічними проблемами колишніх військових є підозрілість, агресивність, страх, демонстративність поведінки, конфлікти в родині, непорозуміння з колегами, емоційна напруженість, почуття самотності, підвищена драматичність і агресивність, зловживання алкоголем і наркотиками, життєвий песимізм, відсутність довіри до людей, відсутність сенсу життя, невпевненість у своїх силах, нездатність впливати на хід подій, потреба мати при собі зброю, бажання помсти, ставлення до жінок як до об'єкта сексуального задоволення, пошук екстриму. Визначено основні соціальні сімейні проблеми учасників бойових дій. Отже, ними є обмеження у міжсімейних, внутрішньосімейних і міжособистісних контактах, зниження можливостей комунікації між членами родини, дефіцит чоловічого впливу на виховання дітей, проблеми з освітою і вихованням дітей, проблеми з працевлаштуванням і соціальним станом членів родин. Зроблено висновок, що важливими напрямками вирішення проблеми допомоги учасникам бойових дій є максимально широке інформування про можливості соціальної реабілітації, використання різних форм роботи, формування продуктивної рефлексії особистості, адаптація закордонного досвіду реабілітаційних програм до українських реалій, розширення та вдосконалення служби військових психологів, створення локальних інформаційних мереж та забезпечення їх постійного змістового оновлення.

Ключові слова: соціальна допомога, психологічна допомога, посттравматичний стресовий розлад, соціальний захист, психологічний захист.

The specifics of social rehabilitation work with combatants are insufficiently studied, especially in terms of developing effective program strategies and their expert evaluation. Therefore, the aim of the article is to analyze the typical problems of servicemen who returned from the war, as well as to consider the psychological realities of their rehabilitation. It is noted that rehabilitation assistance to ex-servicemen should not be limited to medical and financial support, but should also include comprehensive psychological assistance and social rehabilitation. It is established that the main psychological problems of ex-servicemen are suspicion, aggression, fear, demonstrative behavior, family conflicts, misunderstandings with colleagues, emotional tension, feelings of loneliness, increased irritability and aggression, alcohol and drug abuse, life pessimism, lack of trust, lack of meaning in life; insecurity; inability to influence the course of events, the need to carry a weapon, the desire for revenge, the treatment of women as an object of sexual pleasure; extreme search. The main social family problems of combatants are identified: restrictions on interfamily, interfamily and interpersonal contacts; reduced opportunities for communication between family members; lack of male influence on the upbringing of children; problems with education and upbringing of children; problems with employment and social status of family members. It is concluded that important areas of solving the problem of assistance to combatants are the widest possible information about the possibilities of social rehabilitation, the use of various forms of work, the formation of productive reflection of personality, adaptation of foreign experience of rehabilitation programs to Ukrainian realities, expansion and improvement of military psychologists, local information networks and ensuring their constant content updating. **Key words:** social assistance, psychological assistance, post-traumatic stress disorder, social protection, psychological protection.

УДК 364.043.4

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.1.4>

Міщик Л.І.

д.пед.н., професор,
завідувач кафедри психології
та соціальної роботи
Глухівський національний педагогічний
університет імені Олександра Довженка

Шиман Д.Л.

головний спеціаліст відділу
персоніфікованого обліку пільгової
категорії населення управління
соціального захисту
Шосткинська районна державна
адміністрація

Постановка проблеми. Суспільно-політичні події останніх років у світі та Україні переконують у тому неспростовному факті, що будь-яка війна залишає глибокий слід у долі країни, нації, родини, окремої людини та безпосередньо впливає на їхнє майбутнє. Цей деструктивний вплив породжував і продовжує формувати військовий синдром на всіх рівнях українського суспільства, тому життєво необхідно знайти такі оптимальні стратегії реабілітації воїнів, які захищали й захищають вітчизну, які б мінімізували руйнівний вплив

екстремальних військових умов на психіку й фізичний стан людей, повернули їм щастя повсякденного життя.

Саме цю функцію покликаний виконувати інститут соціального захисту людини і, зокрема, та його ланка, яка відповідає за програми із захисту ветеранів різних війн. Важливість здійснення соціального захисту цієї категорії українського населення зумовлена тим, що станом на 1 липня 2019 року в Україні мешкало майже 1 млн. 5 тис. ветеранів війни, серед яких є люди, які мали статус осіб

з інвалідністю внаслідок війни, учасника війни або учасника бойових дій. 470 тис. з них отримали цей статус під час Другої світової війни, майже 60 тис. були учасниками війни в Афганістані, а 370 тис. є учасниками антитерористичної операції (АТО)/операції об'єднаних сил (ООС). Тим часом численні дослідження виявляють проблеми погіршення фізичного, морально-психологічного, матеріального, соціального стану ветеранів війн [1; 2; 3; 4; 5] та зумовлюють необхідність негайного пошуку нових дієздатних способів і методів їх державного захисту, психологічної реабілітації та соціальної адаптації.

Доведено, що учасники бойових дій зазнають такого граничного нервового перенапруження під час збройних заворушень, який породжує хронічний стрес. Проте після звільнення з військової служби ветерани війни опиняються наодинці з проблемами адаптації до мирного життя, що за час перебування на фронті стало для них чужим та антагоністичним.

Система соціального захисту населення, на жаль, не напрацювала переконливо успішних стратегій соціально-реабілітаційної роботи з учасниками бойових дій та особами з інвалідністю внаслідок війни, тому нові дослідження в цьому напрямі, досагальнення вітчизняного й закордонного досвіду, вироблення стратегій соціальної реабілітації воїнів, їх експертна оцінка будуть корисними та актуальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі розглядаються різні аспекти роботи з учасниками бойових дій та членами їх сімей. Отже, підходи до державного регулювання соціального захисту учасників АТО та членів їхніх сімей розглядали П. Ворона, Л. Кисіль, О. Корольчук, М. Кравченко, В. Мацько, Л. Сіньова, І. Грабчук; концептуальні підходи до вивчення сімей військовослужбовців і проведення з ними сімейної терапії перебували в полі зору В. Багрій, В. Бондаренко, О. Запорожець, Н. Зарецької, Н. Олексюк; фундаментальні положення соціальної педагогіки, соціальної психології та соціальної роботи, що склали підґрунтя для побудови системи комплексної реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій, виробили О. Євсюков, І. Зверева, А. Капська, І. Козубовська, Є. Потапчук, Л. Романовська, І. Трубавіна, С. Харченко; теоретичні основи технологій і методів реабілітаційної діяльності військовослужбовців Збройних Сил України вивчали В. Березовець, В. Горлинський, О. Здоровицький, О. Ковальчук, О. Кохун; положення військової педагогіки й психології розроблювали О. Діденко, С. Іващенко, М. Козяр, Л. Литвиненко, А. Маклаков, В. Невмержицький, В. Ягупов.

Втім, специфіка соціально-реабілітаційної роботи з учасниками бойових дій на фоні наведених переконливих практичних і теоре-

тичних здобутків соціальної психології і соціальної роботи дещо програє щодо вивченості, напрацювання дієвих стратегій реалізації реабілітаційних програм та їх експертної оцінки.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз типізованих проблем військових, які повернулися з війни, й зосередження на психологічних реаліях їхньої реабілітації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні стало очевидно, що актуальними проблемами військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, були перш за все психогенні порушення. В Україні це насамперед стосується учасників локальних воєн, а саме конфлікту в Афганістані (1979–1989 роки) і збройного конфлікту на Сході України (з 2014 року й дотепер).

Результати наукових розвідок доводять, що в людей, які перебували в екстремальних ситуаціях, пов'язаних з військовими діями, виникають так звані посттравматичні стресові порушення. За даними досліджень психічних патологій серед військовослужбовців строкової служби, які брали участь у бойових діях, психогенні розлади досягають 70% в офіцерів, у прапорщиків цей показник дещо менше. У 15–20% рядових військовослужбовців, які пройшли через збройні конфлікти, є хронічні посттравматичні стани, викликані стресом. Спостереження провідних військових психіатрів, які вивчають частоту й структуру санітарних втрат під час військових конфліктів і локальних воєн, переконують у тому, що останнім часом істотно змінилась картина втрат психіатричного профіля в бік збільшення числа розладів пограничного рівня. Однак набагато серйознішими ці фахівці визнають пом'якшені та відтерміновані наслідки війни, які впливають не тільки на психофізичне здоров'я військовослужбовців, але й на їх психологічну врівноваженість, світогляд, стабільність ціннісних орієнтацій [5; 6].

Вже доведено, що саме посттравматичні стресові зміни у колишніх військових спричиняють виникнення нездорових сімейних відносин, особливих життєвих сценаріїв і можуть впливати на все подальше життя колишнього військового. Дослідниками встановлено, що в учасників бойових дій повторюються яскраві сновидіння із сюжетами бойових ситуацій та нічні жахи, мають місце спогади про психотравмувальні події, які супроводжуються переживаннями, раптові сплески емоцій із «поверненням» до травмувальних ситуацій. Часто виникають думки про самогубство, нерідко вони реалізуються: невтішна світова статистика доводить, що на кожного загиблого на війні військовослужбовця припадає один випадок самогубства ветеранів у період після проходження військової служби [7]. За даними ЄРДР (Єдиного реєстру досудових розсліду-

вань) на 1 квітня 2018 року, з майже 326 тисяч учасників ООС щонайменше 554 особи вчинили самогубство. Для порівняння, більше 50 тис. (за деякими даними, близько 100 тис.) ветеранів війни у В'єтнамі покінчили життя самогубством з моменту повернення військ до 1990 року [8].

Стає цілком зрозуміло, що реабілітаційна допомога колишнім військовим має не обмежуватися тільки медичною й фінансовою підтримкою, адже перш за все слід задіювати психологічну допомогу та соціальну реабілітацію, які мають працювати комплексно.

У цьому переконує те, що кожен п'ятий учасник бойових дій за відсутності будь-яких фізичних ушкоджень страждає нерво-психічними розладами, а серед поранених та інвалідів – кожен третій [5; 6]. Головними психологічними проблемами колишніх військових є підозрілість, агресивність, страх, демонстративність поведінки, конфлікти в родині, непорозуміння з колегами, емоційна напруженість та емоційна усамітненість, підвищена дратівливість й агресивність, зловживання алкоголем і наркотиками. Всі описані особливості психічного стану учасників бойових дій свідчать про прояви в них синдрому посттравматичних стресових розладів, тому актуальним є формування ефективного системи соціально-психологічної реабілітації для військовослужбовців, а саме ветеранів війни та учасників військових конфліктів [9].

Аналіз публікацій дослідників-психологів та реабілітологів, які працювали з учасниками локальних бойових дій, результати бесіди з колишніми військовими та проведене анкетування дали змогу виявити такі психологічні проблеми в осіб, які брали участь у бойових операціях. Приблизно в 10% опитаних спостерігається нестійкість психіки, за якої навіть незначні життєві труднощі штовхають колишнього військового на самогубство, особливі види агресії, страх раптового нападу, почуття вини за те, що залишився живим, ідентифікацію себе з убитими.

До основних негативних психічних станів, наявних у ветеранів війни, належать такі:

- 1) життєвий песимізм (часто загострений щодо будь-якої буденної ситуації), неправильно трактовані дії та вчинки інших як по відношенню до самих військових, так і взагалі;
- 2) відсутність довіри до людей, нездатність говорити про війну;
- 3) відсутність сенсу життя;
- 4) невпевненість у своїх силах;
- 5) відчуття нереальності того, що відбувалось на війні;
- 6) відчуття того, що ти загинув на війні;
- 7) нездатність впливати на хід подій;
- 8) відстороненість у спілкуванні з іншими людьми;

- 9) тривожність;
- 10) потреба мати при собі зброю;
- 11) неприйняття ветеранів інших воєн;
- 12) негативне ставлення до представників влади;
- 13) бажання помститися комусь, злість за те, що змушений воювати, адже не мав іншого життєвого вибору, ніж піти воювати;
- 14) ставлення до жінок тільки як до об'єкта сексуального задоволення;
- 15) пошук екстриму, потреба брати участь у небезпечних «пригодах»;
- 16) спроба знайти відповідь на питання, чому загинули друзі, а не сам [8].

Однак насамперед важливо зрозуміти причини виникнення симптомів і наслідків посттравматичного стресового розладу у колишніх військових. Причини, на перший погляд, лежать на поверхні: на долю учасників бойових дій (особливо ветеранів) випало занадто багато тяжких хвилювань. Події війни впливали не тільки своєю інтенсивністю, але й частою повторюваністю, психотравмувальні епізоди або наступали дуже часто, або були безперервними, тому в людини не було часу й можливостей на рефлексію та відпочинок. У таких виняткових глибоко травмувальних умовах бійцям для виживання необхідні були такі навички та способи поведінки, які не можна вважати нормальними й загальноприйнятими в мирному житті. Багато з цих стереотипів поведінки, придатних тільки для бойових умов, так глибоко вкорінилися, що проявляються й будуть проявлятися ще багато років, тому всім учасникам бойових дій необхідно пройти період соціально-психологічної реабілітації, індивідуалізований щодо виявів симптомів і наслідків посттравматичного стресового розладу в кожного конкретного військового.

Також доцільно проаналізувати різноманітні проблеми в родинах військовослужбовців. На думку Л. Гончаренка, «специфіка статусу учасника бойових дій є важливим соціальним фактором, який впливає на відносини в родині» [10, с. 13]. У своїй життєдіяльності родина учасника бойових дій неодмінно має справу з комплексом проблем, які можуть негативно впливати на виховання дитини. На основі аналізу наукової літератури [11] серед найбільших проблем родин учасників бойових дій виділяємо соціальні, побутові, матеріальні, психологічні та проблеми зі здоров'ям.

До соціальних сімейних проблем учасників бойових дій належать обмеження у міжсімейних, внутрішньосімейних та міжособистісних контактах; зниження можливостей комунікації між членами родини; дефіцит чоловічого впливу на виховання дітей (особливо хлопчиків); проблеми з освітою та вихованням дітей учасників бойових дій; проблеми з працевлаштуванням і соціальним станом членів

родин, зокрема дружин (чоловіків) учасників бойових дій, які пояснюються обмеженістю робочих місць з високою заробітною платою та вільним графіком роботи, що дало б можливість повноцінно займатися вихованням дітей; проблема неадекватної взаємодії родини учасника бойових дій із соціумом.

Матеріальні (економічні) негаразди в родинах військовослужбовців пов'язані з мало-забезпеченістю, зумовленою економічною нестабільністю в державі, наслідками чого є низька оплата праці, відсутність можливості знайти додаткові заробітки, необхідність високої оплати за оренду житла (за умови відсутності власного житла), а також труднощами з працевлаштуванням членів родини, труднощами в організації повноцінного сімейного дозвілля.

До типових психологічних сімейних проблем учасників бойових дій належать високий рівень тривожності; формування негативного сімейного мікроклімату; проблеми внутрішньородинної взаємодії; підвищений рівень агресивності батьків – учасників бойових дій; проблеми з психологічним та психічним здоров'ям як самого учасника бойових дій, так і членів його родини; напруженість і соціально-психологічний дискомфорт; психологічна та фізична втома [11, с. 112].

З огляду на зазначену інформацію, крім комплексності надання реабілітаційної допомоги учаснику бойових дій, слід передбачити роботу з родиною військового, без якої, як ми вважаємо, максимально ефективного результату не досягти.

Розглянемо тепер, спираючись на власну дослідну роботу з учасниками бойових дій, проведену у 2018–2019 роках у Шостці та Шосткінському районі Сумської області, стан соціального захисту й реабілітації учасників бойових дій, осіб з інвалідністю внаслідок війни та їх сімей. Наші дослідження нормативних документів, конкретної наданої допомоги колишнім військовим, анкетування, польові дослідження дали змогу узагальнити такі невідомі спостереження.

1) Органи виконавчої влади у повному обсязі не забезпечують соціальні гарантії, встановлені законодавством України для ветеранів війни. Припинилося забезпечення ветеранів війни житлом, легковим автотранспортом і продовольчими наборами, погіршилися умови проїзду, введені обмеження в користуванні житлово-комунальними послугами, не вистачає ліжок-місць у госпіталях і санаторіях, недостатнім є фінансування пільгового забезпечення ліками, особливо в умовах їх масової фальсифікації, фінансово-пенсійне забезпечення значно впало по відношенню до умовних інвалютних одиниць і не покриває нормальні потреби для життєдіяльності ветеранів та членів їх сімей.

2) Міністерство охорони здоров'я України повною мірою не виконує функції з медичної реабілітації ветеранів війни, недостатньо забезпечує їх ліками, не контролює належним чином якість медпрепаратів, не проводить глибокі наукові дослідження щодо зв'язку поранень, захворювань, зокрема синдрому бойової психологічної травми, посттравматичного синдрому з хронічними захворюваннями та передчасними летальними випадками.

3) Засоби протезування та реабілітації учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни не відповідають міжнародним стандартам.

4) Про безкоштовну психологічну допомогу та лікування посттравматичного стресового розладу в колишніх військових майже не йдеться в офіційних документах. Тим часом наші спостереження свідчать про те, що таку психотерапевтичну допомогу мають отримувати як самі учасники бойових дій, так і їх родини, включаючи дітей.

Отже, пропонуємо власне бачення вирішення проблеми психологічної допомоги учасникам бойових дій.

1) Важливе не тільки надання реальної психолого-соціальної підтримки, але й максимално широке інформування про пільги та інші можливості, що надаються урядом і спрямовані до відповідних інстанцій та установ охорони здоров'я для отримання цих пільг та лікування, тому важливим є інформативне включення широкого кола з оточення колишнього військовослужбовця, аби вчасно запобігти розгортанню проблеми чи трагедії.

2) Для вирішення проблеми реабілітації учасників бойових дій необхідно використовувати різні форми роботи, такі як проведення семінарів для співробітників служб із соціально-психологічної реабілітації учасників бойових дій, індивідуальні психологічні та юридичні консультації для учасників бойових дій та членів їх родин.

3) Надважливою для колишнього військовослужбовця є, за нашими спостереженнями й власним досвідом, здорова рефлексія, що забезпечується продуктивними соціальними контактами. За визнанням багатьох чоловіків, які відслужили в «гарячих» точках, вони потребують зустрічей і спілкування зі своїми товаришами по службі, аби легше пережити повоєнну психологічну адаптацію. Саме тому необхідна підтримка вже наявних громадських об'єднань ветеранів, а також створення за необхідності нових.

4) Важливо вивчити та пристосувати до умов України досвід із соціально-психологічної реабілітації та подальшого соціального захисту ветеранів війни у США, Ізраїлі та Сербії. Слід розробити на підставі цього досвіду та власного досвіду реабілітації воїнів-афган-

ців та учасників АТО Державну комплексну програму соціально-психологічної реабілітації та соціального захисту учасників бойових дій, осіб з інвалідністю внаслідок війни та їх сімей, розробити модель її дієвої та виправданої реалізації.

5) Треба розширити та вдосконалити службу військових психологів у Збройних Силах та інших силових відомствах України, ввести спеціалізовану освітню програму підготовки військових психологів у закладах вищої освіти.

6) Необхідно створити локальні інформаційні мережі та забезпечити їх постійне оновлення, обмін відповідною інформацією та розроблення єдиного інформаційного реєстру щодо психологічної допомоги учасникам бойових дій, що задовольняє вимогам світових стандартів.

Ми розуміємо, що вжиття наведених заходів потребує значних коштів, тому шляхів вирішення проблем може бути декілька, а оптимально їх задіяти в комплексі. По-перше, необхідно економічно адекватно оцінити наявні можливості психологічної реабілітаційної допомоги учасникам бойових дій та оптимізувати ті, які зарекомендували себе як ефективні. По-друге, слід задіяти державний бюджет, місцеві бюджети, волонтерські організації, громадські об'єднання ветеранів, інші неприбуткові та прибуткові організації. Задля цього слід максимально інформувати суспільство про проблеми ветеранів та учасників бойових дій, зокрема психологічні.

Висновки з проведеного дослідження.

Незважаючи на велику кількість заходів, яких вживає держава щодо соціального захисту та підтримки ветеранів війни, учасників АТО/ООС та інших бойових дій, осіб з інвалідністю УБД, сімей загиблих учасників бойових дій, останні часто стикаються з інертністю вирішення проблемних питань, несправедливістю, неможливістю практично реалізовувати надані державою пільги, а детальне опрацювання проблеми психологічного стану військових, досвіду соціально-психологічної реабілітації учасників бойових дій, лікування синдрому посттравматичних стресових розладів дає змогу стверджувати, що робота в цьому напрямі не просто недостатня, а критично незначна. Запропоновані шляхи реалізації психологічної допомоги учасниками бойових дій покликані оптимізувати психотерапевтичну допомогу як самих учасників бойових дій, так і їх родин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Багрій В. Особливості соціально-педагогічної роботи соціального працівника із сім'ями військовослужбовців. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. Вип. 2. С. 7–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaou_2013_2_3 (дата звернення: 19.01.2020).
2. Кравченко М. Основні проблеми соціального захисту учасників АТО. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 11–12. С. 35.
3. Романовська Д., Ілащук О. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти : методичний посібник. Чернівці : Технодрук, 2014. 133 с.
4. Ломакін Г. Соціально-психологічні складові соціальної роботи з учасниками бойових дій : методичний посібник. Харків : Оберіг, 2014. 168 с.
5. Бридніков Ю. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців учасників бойових дій в системі соціальних служб : дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.05. Хмельницький, 2018. 559 с.
6. Буряк О., Гіневський М., Катеруша Г. Військовий синдром «АТО»: актуальність та шляхи вирішення на державному рівні. *Збірник наукових праць Харківського національного університету повітряних сил*. 2015. № 2 (43). С. 176.
7. Берданова О. Шляхи вдосконалення діяльності органів місцевого самоврядування щодо надання послуг соціального захисту. *Вісник Української академії державного управління при Президентіві України*. 2004. № 1. С. 293–297.
8. Гриб А. Соціальна дезадаптація учасників бойових дій та особливості її профілактики та психокорекції. URL: <http://medpsychology.pp.ua> (дата звернення: 10.01.2020).
9. Тополь О. Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. 2015. Вип. 124. С. 230–233. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2015_124_61 (дата звернення: 19.02.2020).
10. Гончаренко Л. Професіоналізація військової діяльності в сучасному суспільстві (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03. Харків, 1998. 16 с.
11. Корольов С. Соціальний захист військовослужбовців Збройних Сил України (1991–2005 рр.) : історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22. Київ, 2006. 208 с.